ΘΕΟΧΑΡΟΥΣ ΕΥΣΤ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, δ.Φ.

Η ΠΑΝΩΛΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΔΗΜΙΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Ἀφορμὴν διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς παρούσης ἐργασίας ἔδωκεν ἡ ἀνάγκη τεκμηριώσεως χωρίων τινῶν διαφόρων κειμένων, ἐν οἷς ὑπάρχουν ἀναφοραὶ εἰς λοιμοὺς πλήξαντας κατὰ καιροὺς τὴν Κρήτην. Πρόθεσίς μου ὑπῆρξεν ἡ συναγωγὴ τῶν εἰδήσεων τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς ἐπιδημίας τῆς πανώλους, ἡ ὁποία ἀπετέλει μίαν τῶν φοβερωτέρων πληγῶν τῆς Κρήτης ἀποδεκατίζουσα συχνάκις τὸν πληθυσμόν. Τὸ θέμα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον διότι ἀναφέρεται εἰς τὰς περιπετείας καὶ δοκιμασίας τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰς θεομηνίας (σεισμούς [1], λοιμούς, λιμοὺς κλπ.) πληροφορίαι συμβάλλουν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Ἱστορίας καὶ βοηθοῦν εἰς τὴν διαφώτισιν ποικίλων προβλημάτων.

Α΄

Ὡς γνωστόν, ἡ πανώλης [2] ἔπληττεν ἀνέκαθεν τὰς μεσογειακὰς χώρας καὶ εἰς πολλὰς τούτων, ἰδίως εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον, ἐλάμβανε συχνάκις μορφὴν ἐνδημίας. Ἡ Κρήτη, κατέχουσα κεντρικὴν θέσιν εἰς

1. Τοὺς σεισμοὺς τῆς Κρήτης ἐμελέτησεν ὁ γνωστὸς Κρητολόγος Ἐ λ. Π λ α τ ά κ η ς, ἐν Κρητ. Χρον. Δ΄, 1950, σσ. 463 - 526.

2. Ἡ λέξις οὖσα ἀρχῆθεν ἐπίθετον (*ὁ, ἡ πανώλης, τὸ πανώλες* = πανώλεθρος, σφόδρα ὀλέθριος) ἐλήφθη ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἰατρικῇ ὡς οὐσιαστικὸν ὄνομα ὀξείας λοιμώδους νόσου λίαν θανατηφόρου, γνωστῆς διὰ τοῦ κοινοῦ ὀνόματος «πανούκλα». Ἐνιαχοῦ λέγεται καὶ «σκορδούλα», ἢ, κατ' εὐφημισμόν, «εὐλογημένη», λόγῳ δὲ τῆς μεγάλης θνησιμότητος καὶ «θανατικόν». Πρβλ. Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ΔΙΕΕ, Α΄, 1883, σσ. 1 - 30, ἐν σσ. 19 - 28. Ἡ λέξις πανούκλα (καὶ ἐν Κρήτῃ πανώγλα) προέρχεται ἐκ τῆς μεταγενεστέρας λατινικῆς καὶ παράγεται ἐκ τοῦ panus (εἶδος οἰδήματος). Πρβλ. D u C a n g e, Glossarium mediae et infimae Graecitatis ἐν λ. πανούκλα καὶ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Glossarium mediae et infimae Latinitatis, ἐν λ. panucula. Πρβλ. ὡσαύτως, Ν. Π. Ἀ ν δ ρ ι ώ τ η, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1967², σ. 261.

τὸν μεσογειακὸν χῶρον καὶ συνδεομένη μετὰ τῶν ἄλλων χωρῶν διὰ θαλασσίων μόνον ὁδῶν, ἦτο πάντοτε εὐαίσθητος εἰς τὰς λοιμικὰς νόσους [1] τῶν παραμεσογείων περιοχῶν. Δυστυχῶς διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τῆς Κρήτης δὲν ἔχομεν εἰδήσεις περὶ ἐπιδημιῶν. Ἀλλ' ἡ ἀπουσία εἰδήσεων οὐδόλως σημαίνει βεβαίως καὶ ἀπουσίαν ἢ σπάνιν ἐπιδημικῶν νόσων. Ἀπεναντίας, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς συχνότητος τῶν ἐπιδημιῶν εἰς μεταγενεστέρας ἐποχὰς ὡς λ.χ. κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐνετοκρατίας, ἐξ ἧς ἔχομεν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας, δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν περὶ τῆς συχνότητος καὶ ἐντάσεως τούτων καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους (καὶ βυζαντινοὺς) χρόνους. Περὶ τὸ 1400 π.Χ. ἀναφέρεται ἡ πανώλης τῶν Φιλισταίων [2], ἡ ὁποία πιθανώτατα ἔπληξε καὶ τὴν Κρήτην.

Ὁ Ἡρόδοτος (VII, 171) παραδίδει, ὅτι μετὰ τὸν Τρωικὸν πόλεμον παρετηρήθη ἐν Κρήτῃ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ ὀφειλομένη εἰς λοιμόν : *«ἀπονοστήσασι* (Κρησὶν) *ἐκ Κρήτης λιμόν τε καὶ λοιμὸν γενέσθαι καὶ αὐτοῖσι καὶ τοῖσι προβάτοισι»*. Δὲν εἶναι πάντως ἐξηκριβωμένον ἂν πρόκειται περὶ πανώλους.

Τὴν πρώτην περίπτωσιν ἐπιδημίας πανώλους ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀναφέρει ὁ Coronelli εἰς τὸ ἔτος 251 μ.Χ. περιγράφων τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τῶν ἁγίων Δέκα, μαρτυρησάντων κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Δεκίου : «Vendicati però dal Cielo con tremuoti horribili, e *con peste*, che distrusse gran parte dell'Isola...» [3]. Ἀλλ' ἡ εἴδησις, ἄγνωστον πόθεν ληφθεῖσα, εἶναι καὶ ἐπισφαλὴς καὶ ἀόριστος καὶ εἰς οὐδὲν ἑλληνικὸν ἁγιολογικὸν κείμενον τῶν ἁγίων Δέκα ἀναφέρεται.

Λοιμόν, πιθανῶς πανώλους, ἐν Κρήτῃ ἀναφέρει ὁ Γ. Κονιδάρης περὶ τὸ 531, ἄγνωστον πόθεν ἀντλῶν [4]. Ἀλλ' ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητος πανδημία πανώλους, ἡ ὁποία ἐξηπλώθη εἰς ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τὴν Κρήτην, μαρτυρεῖται περὶ τὸ 542 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Τὴν εἴδησιν παρέχει ὁ Προκόπιος [5].

Ὁ ἀνώνυμος βιογράφος Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης ἀναφέρει ἐπίσης λοιμὸν πλήξαντα τὴν Κρήτην, καθ' οὓς χρόνους ἠρχιεράτευεν ἐν αὐτῇ ὁ Ἀνδρέας,

1. Οὕτως ἀποκαλεῖ τὴν νόσον ὁ Ἱπποκράτης : «νοῦσος ἡ καλεομένη λοιμική». Πρβλ. Ἱπποκρ. Ἐπιστ. I, III, 769Κ. Καὶ Ν. Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

2. Ἐγκυκλ. «Πάπυρος - Λαρούς», τ. 10, σ. 995α.

3. Πρβλ. P. M. Coronelli, Isolario del Atlante veneto, Venetiis 1696, σ. 200. Ἡ πληροφορία καὶ παρὰ τῷ Γάλλῳ περιηγητῇ V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, t. I, Paris 1869, σ. 425.

4. Πρβλ. Γερ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος, Κρητ. Χρον. Ζ', 1953, σ. 472.

5. Πρβλ. Προκοπ. Ἱστορ. Α', II, 22, σ. 251, Haury - Wirth, καὶ Ν. Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

ἤτοι μεταξὺ 711 - 740 : *«...λοιμός ποτε ἐπέσκηψε τῇ νήσῳ χαλεπὸς λίαν, τῇ δὲ ἐπηκολούθει καὶ λιμὸς ἐξ ἀνομβρίας πολυημέρου...»* [1]. Ὀλίγον ἀργότερον, περὶ τὸ 749, ἐμφανίζεται νέα ἐπιδημία πανώλους. Ἡ νόσος ἤρχισεν ἐκ Μονεμβασίας καὶ ἔπληξε τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν καὶ τὰς νήσους [2].

Β΄

Πληρεστέρας καὶ περισσότερον ἐξηκριβωμένας εἰδήσεις περὶ τῶν ἐπιδημιῶν τῆς Κρήτης ἔχομεν ἀπὸ τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ ἐφεξῆς. Αἱ πλέον συνήθεις καὶ πλέον φοβεραὶ ἦσαν αἱ τῆς πανώλους (τοῦ θανατικοῦ). Τῶν ἐπιδημιῶν τούτων παρέχομεν περαιτέρω πίνακα ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν, ἑνετικῶν καὶ τουρκικῶν πηγῶν, μετὰ τῆς ἀπαραιτήτου βιβλιογραφικῆς τεκμηριώσεως. Ὁ πίναξ οὗτος δὲν ἔχει βεβαίως τὴν φιλοδοξίαν τῆς πληρότητος. Ἀρκεῖ ἡμῖν ἡ ἱκανοποίησις τῆς συμβολῆς εἰς τὸ θέμα.

1. Ἔτος 1330. Ἀναφέρεται κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπιδημία πανώλους πλήξασα τὰ Χανιὰ καὶ ἰδιαιτέρως τὸν Χάνδακα (Ἡράκλειον). Τὴν πληροφορίαν παρέχει ὁ περιώνυμος Κρὴς θεολόγος, φιλόσοφος καὶ νομομαθὴς Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651 - 1740), ἐν τῷ ἔργῳ Historia gymnasii Patavini, Venetiis 1726, σ. 161, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ νόσος «sub annum 1330 illam urbem (= Candiam) pene non omnino delevit». Ἐξ αὐτοῦ ἀντλεῖ ὁ Fl. Cornelius προσθέτων τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ πανώλης (pestilentia) ἐξεδηλώθη κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς ἀρχῆς τοῦ δουκὸς Μαρίνου τοῦ Μαυροκηνοῦ : «Anno eius regiminis secundo, Christi videlicet 1330, atroci adeo pestilentiae morbo afflictam fuisse Candiam, Cretae Metropolim...» [3].

2. Πανώλης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1340 - 1350. Ἀναφέρεται ὡς ἐπιδημία «τσῆ μαύρης πανώγλας», καθ' ἣν ἠρημώθη ἡ πόλις τοῦ Ρεθύμνου. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἐξέδωκε θέσπισμα ὑπὸ χρονολογίαν 18 Φεβρουαρίου 1350, καθ' ὃ «ἕνεκα τῆς ἐρημώσεως ἐκ πανώλους τοῦ Ρεθύμνου οἱ ξένοι οἱ ἐρχόμενοι νὰ κατοικήσωσιν αὐτόθι καὶ εἰς τὸ Παλαιόκαστρον δὲν θὰ καταβάλωσι τὰ 12 γρόσια, τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ πληρώνῃ εἰς τὴν κοινότητα πᾶς ξένος ἐρχόμενος νὰ κατοικήσῃ». Ἰδοὺ αὐτούσιον τὸ κείμενον τοῦ θεσπίσματος : *«Millesimo trecentesimo L. Indictione III, die XVIII Februarii. Capta. Ut locus et districtus castri nostri Rethimi, qui ob pestem que fuit in partibus illis sunt plurimum depopulati, copiosius rehabitentur;*

1. Ἐξεδόθη ὑπὸ Θεοχ. Δετοράκη, Ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Ἀνδρέαν Κρήτης, ΕΕΒΣ ΛΖ΄, 1969 - 1970, σσ. 85 - 94, ἐν σ. 93 (στίχ. 193 - 194).

2. Πρβλ. Ἀρ. Κούζην ἐν ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β.

3. Fl. Cornelius, Creta Sacra, t. II, Venetiis 1755, σ. 309.

vadit pars quod omnes foriuseci qui de cetero venient habitatum Rethimi, videlicet in castro Rethimi et burgo et in Paleocastro, quod est in burgo Rethimi vel circum circa castrum Rethimi sint et esse debeant immunes et absoluti a solucione grossorum XII quos quilibet forensis communi soluere tenebatur» [1].

3. Πανώλης ἐν ἔτει 1365. Περὶ τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἔχομεν σύντομον ἐνθύμημα ἐκ τοῦ cod. Barocc. gr. 69 ἔχον οὕτως : *«Ἐγένετο δὲ πάλιν θανατικὸν ἕτερον κατὰ τὸ ,ϛοογ΄ ἔτος ὅτε καὶ μοῖρτον ἦν ἐν τῇ Κρήτῃ»* [2]. Τὴν ἐπιδημίαν ταύτην σιγοῦν, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, αἱ ἐνετικαὶ πηγαί.

4. Πανώλης ἐν ἔτει 1376. Ἡ νόσος ἠρήμωσε τὸν Χάνδακα. Θέσπισμα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας ὑπὸ χρονολογίαν 8 Ἰουλίου 1376 ἀναφέρει : «Ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς τοῦ Χάνδακος, κατὰ πληροφορίας τοῦ καπετάνου Κρήτης, ἐμειώθη ἕνεκα τῆς ἐπιδημίας, πρέπει δὲ νὰ αὐξηθῇ, διατάσσονται ὁ δούξ, οἱ σύμβουλοι καὶ οἱ ρέκτορες Κρήτης, ὅπως διὰ προκηρύξεως καλέσωσι πάντας τοὺς ὀφειλέτας τοῦ δημοσίου, οἵτινες δὲν δύνανται οὐδὲ τολμῶσι νὰ μένωσιν ἐν Χάνδακι, νὰ παρουσιασθῶσιν αὐτοπροσώπως καὶ νὰ ἐγκατασταθῶσι μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, ὁπότε θὰ ἐπιτραπῇ εἰς αὐτοὺς ἡ ἐξόφλησις τῶν χρεῶν των κατὰ δόσεις. Προθεσμία προσελεύσεως ἑνὸς ἔτους» [3].

5. Πανώλης ἐν ἔτει 1389. Ὡς ἀναφέρει ὁ H. Noiret οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐμπορικῶν σωματείων, οἵτινες θὰ ἐπεσκέπτοντο τὴν Κρήτην, ἀνέβαλον τὰς ἐργασίας των ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδημίας ἐν τῇ νήσῳ : «1389, 31 mai : Sursis accordé aux syndics qui doivent aller en Crète, a cause de l'épidémie qui règne en ce pays» [4].

6. Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ σφοδρότητος ἐπιδημία πανώλους μαρτυρεῖται ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1398. Ἡ νόσος φαίνεται ὅτι ἀπεδεκάτισε καὶ τὸν στρατὸν τῆς φρουρᾶς τοῦ Χάνδακος, ὡς πληροφορεῖ τὸ ἀκόλουθον θέσπισμα τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τῆς Βενετίας : *«Cum propter maximam partem epipedimie* (sic) *que regnavit et presentialiter regnat in civitate nostra Candide et tota insula nostra Crete multi et multi*

1. Πρβλ. Σπ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281 - 1385, Ἀθῆναι 1936 (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. Β', τεῦχ. ΙΙ), σσ. 296 - 297. Ὡσαύτως Fr. Thiriet, La Romanie Vénitienne au Moyen âge, Paris 1959, σ. 261.

2. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Ἐνθυμήσεων, ἤτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (ἀρ. 1 - 562), Νέος Ἑλληνομνήμων Ζ', 1910, σ. 142 (ἀρ. 61). Ὁ Λάμπρος σημειοῖ : «In calce τοῦ Βαροκκικοῦ κώδ. 69 τῆς ἐν Ὀξωνίῳ Βοδληϊανῆς βιβλιοθήκης».

3. Πρβλ. Σπ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα..., σ. 205. Ὡσαύτως Νικ. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τ. Α', Ἀθῆναι 1960, σ. 192. Καὶ Ἰωάν. Χαβάκη, Ἰατροῦ, Οἱ γιατροὶ τοῦ Μεγάλου Κάστρου, Ἡράκλειον 1964, σ. 32.

4. Hipp. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, Paris 1892, σ. 27.

mortui sint inter quos multi stipendiarii nostrorum peditum mortui sunt et creditum sit quod in futurum durante ista peste, ut videtur, multi plures morientur; unde providendum est inconvenientibus et periculis que sequi possent remanentibus dicta, civitate nostra Crete et aliis locis dicte insule nostro, defulcitis stipendiariis. Et sicut etiam scribit noster capitaneus Crete par suas litteras, dominationis nostre instantissime supplicando ut dignetur providere quod sibi mittantur alique ut poste quas possit ponere loco deficientur...» [1].

Ὡσαύτως ἀπόφασις τῆς 20 Ἰουνίου 1398 ἀφορᾷ εἰς τὴν διαδοχὴν τοῦ δουκὸς ἢ καπιτάνου τῆς Κρήτης, εἰς ἣν περίπτωσιν οὗτος θὰ ἀπέθνησκεν ἐκ τῆς ἐπιδημίας : «En cas de mort, par suite de l'épidémie, du duc ou du capitaine de Crète, le Survivant prendra la fonction du mort» [2]. Δι' ἄλλης ἀποφάσεως ληφθείσης τὴν 13ην Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁρίζεται ὁ τόπος προσεγγίσεως τοῦ ἐξ Ἀλεξανδρείας πλοίου τῆς γραμμῆς (γαλέρας) : «A cause de l'épidémie de Candie, le capitaine de la galère d'Alexandrie pourra relâcher soit au port de Candie, soit à Standia (= στὴν Δία), soit à Fraschia» [3].

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιδημία αὕτη ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, καθ' ὅτι μαρτυρεῖται πανώλης εἰς Κορώνην καὶ Μεθώνην τὴν 4ην Ἀπριλίου 1399 [4].

7. Νέα ἐπιδημία μαστίζει τὴν Κρήτην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1408 - 1409. Ἡ νόσος μετεδόθη ὑπό τινος πλοιαρίου ἐκ Καρπάθου. Διήρκεσε περίπου δύο ἔτη καὶ ἐθανάτωσεν ὑπὲρ τὰς 15.000 ψυχάς. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξε καὶ ὁ δοὺξ τῆς νήσου Leonardo Trivisan : «Anno 1409. Leonardus Trivisanus pestifera lue, qua vastabatur Insula Cretensis, correptus e viris excellit, et in Metropolitano Sancti Titi templo tumulatus fuit» [5].

8. Λοιμὸς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1416 - 1419. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ἔχομεν ἐνδιαφέρον ἐνθύμημα περιεχόμενον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 10 κώδικα τῆς ἐν Λέσβῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας τοῦ Λειμῶνος Μονῆς. Ὁ κῶδιξ ἐγράφη ἐν ἔτει 1419 ἐν Χάνδακι Κρήτης ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χιονοπούλου [6] καὶ περιέ-

1. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 92 - 93.
2. Αὐτόθι, σ. 95.
3. Αὐτόθι, σ. 96.
4. H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 101.
5. Fl. Cornelius, Creta Sacra, τ. II, σ. 356, καὶ αὐτόθι, σσ. 358, 365. Πρβλ. ὡσαύτως H. Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 556 καὶ 210, σημ. 2. Ὡσαύτως M. I. Μανούσακα, Νέα βενετικὰ ἔγγραφα περὶ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, Κρητ. Χρον. ΙΒ', 1958, σ. 399, σημ.
6. Περὶ τοῦ Χιονοπούλου ὡς κωδικογράφου βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Hildesheim 1966 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδ. 1909), σ. 202.

χει Μηναῖα Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου. Ὁ περιγράψας τὸν κώδικα Ἀθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς ἐσημείωσεν : «Ὑπὸ τὴν πέζαν τοῦ α΄ μηναίου ἀναγινώσκεται : *«Τέρμα ἔλαβεν ἥδ' ἡ σελίς, ἐν μηνὶ μαΐῳ λα΄, ἐν ἔτει ,ςωϡωκζω, ἰνδ. ια΄, ὁπότ' ἂν καὶ ὁ ἄναρχος ἡμῶν καὶ ὑπεράγαθος Θεός, μὴ φέρων ὁρᾶν τὰς πολλὰς ἡμῶν ἁμαρτίας, τὴν δικαίαν αὐτοῦ ὀργὴν καὶ μόνην τὴν τοῦ θανατικοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης ἀνήγειρε : Ἐγράφη δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ λίαν τλήμονος καὶ ἐλαχίστου Ἰωαν τοῦ Χιονοπούλου».* Ὑπὸ δὲ τὴν πέζαν τοῦ β΄ μηναίου γέγραπται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Χιονοπούλου : *«ἐ εἴληφεν ἥδ' ἡ βίβλος τέρμα, ἐν μηνὶ ἰουλλίῳ, ια΄, ἐν ἔτει ,ςωϡωκζω, ἰνδ. δης* (ἐσφαλμένως ἀντὶ *ιβ΄*), *ἔτι κρατοῦντος τοῦ λοιμοῦ ἐν τῷ Χάνδακι Κρήτης»* [1].

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιδημία διήρκεσε καὶ καθ' ὅλον τὸ 1419, καθ' ὅσον εἰς διαταγὴν τοῦ δουκὸς Κρήτης ὑπὸ χρονολογίαν 1 Σεπτεμβρίου 1419 παρακαλεῖται ὁ πλοίαρχος τοῦ ἐξ Ἀλεξανδρείας πλοίου τῆς γραμμῆς (γαλέρας), ὅπως λαμβάνῃ μέτρα ἀσφαλείας τοῦ πληρώματος ἕνεκα τῆς ἐπιδημίας : «1er Septembre (1419) : Par suite de l'épidémie qui sévit en Crète, le capitaine des galères d'Alexandrie pourra entrer dans le port ou rester hors du bassin, en prenant toutes les précautions nécessaires dans le chargement et déchargement des marchandises pour la securité de son équipage» [2].

9. 1456 - 1457. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν τούτων μαρτυρεῖται νέος λοιμὸς πανώλους μακρᾶς διαρκείας. Ἐνθύμημα ἐν τέλει τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος ΝΗ΄ : *«Ἐν δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος (,ςϡξε΄) ἐγένον⟨το⟩ θανατικὰ μεγάλα καὶ λοιμοί, καὶ καταποντισμοὶ κατὰ τόπον. . . Ἐν δὲ τῇ Ῥόδῳ καὶ Κρήτῃ τοσοῦτον ἀπεκράτησεν ὁ θάνατος, ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ ἐφ' ὅλον ἐνιαυτόν, καὶ τούτου πλέον. . .»* [3]. Παρὰ H. Noiret ὡσαύτως ἀναγινώσκομεν : «5 août (1456). Dans la crainte de la peste à Réthimo, on permet au gouverneur de quitter la ville, en y laissant son père pour le remplacer»: — «Capta -- Quod nobili viro S. Paulo de Priolis, rectori Rethimi, concedatur quod, in casu quo pestis esset in illa civitate, sicut multum dubitatur, possit exire civitatem et stare in districtu sui regiminis, dimittendo loco sui, donec stabit extra, nobilem virum Ser Jacobum de Priolis patrem suum qui ibi est» [4]. Καὶ κατωτέρω : «31 août (1456) : Par suite de la peste en Crète, on n'a pu armer les trois

---

1. Πρβλ. Ἀ θ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἤτοι Γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθήκαις εὑρισκομένων χειρογράφων. . . Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1886 (= Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα τοῦ ΙΖ΄ τόμου), σ. 28.

2. H. N o i r e t, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 270.

3. Πρβλ. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἐνθυμήσεων, ἤτοι Χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Ἀρ. 1 - 562), Νέος Ἑλληνομνήμων Ζ΄, 1910, σ. 162 (ἀρ. 135). Ὡσαύτως Ἰ. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. . ., Ἀθῆναι 1890, σ. 44.

4. H. N o i r e t, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 454.

galères que l'on devait fournir; mais comme le fléau s'apaise, on ordonne d'armer deux galères et de fournir 500 ou 600 ducats» [1].

Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία, ὅτι ἡ νόσος ἤρχισεν ὑποχωροῦσα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Αὐγούστου 1456, ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ ἐπιδημία ἐξεδηλώθη τὸ 1456 καὶ ὄχι τὸ 1457, ὡς πληροφορεῖ τὸ ἀνωτέρω ἐνθύμημα τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος ΝΗ'. Περὶ πανώλους ἐν ἔτει 1456 ὁμιλεῖ καὶ ὁ Fl. Cornelius : «Anno 1456. Gerardus Dandulus, cuius regiminis tempora Cretensi Insulae ob pestilentiae morbum per universa loca diffusum funestra fuere...» [2].

Τέλος γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδημίαν ταύτην μετετράπη εἰς λοιμοκαθαρτήριον (λαζαρέτον) ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου della Punta, κειμένη ὅπου νῦν ἡ τοποθεσία «Μαντράκι» ΒΔ τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (Ἡρακλείου) [3].

10. Ἔτος 1465. Νέα ἐπιδημία πανώλους μαίνεται ἐν Κρήτῃ καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Τὴν πληροφορίαν παρέχει πάλιν ὁ H. Noiret : «27 Juin (1465) : La peste sévit en Crète» [4]. Εἰς τὸν λοιμὸν ἐκεῖνον ἀναφέρεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σύντομος μνεία τοῦ γνωστοῦ λογίου τῶν χρόνων τῆς Ἁλώσεως Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου εἰς ἀχρονολόγητον ἐπιστολὴν πρός τινα φίλον καὶ μαθητὴν αὐτοῦ Ἄγγελον : *«...εἴ γε ἐν τοῖς ζῶσιν ὄντες διατελοῖμεν, ἐπεὶ καὶ πάλαι ἂν εἴχες, εἰ μὴ ὁ κάκιστ' ἀπολούμενος τῇ Κρήτῃ αὖθις ἐπιστρατεύσας λοιμὸς οὐ μόνον μουσεῖα καὶ τέχνας βαναύσους τὰ ἑαυτῶν ποιεῖν ἐνεπόδισεν, ἀλλὰ καὶ πάντας ἐς τὰς κώμας καὶ ὅπῃ γῆς, ἔρημον τὸ ἄστυ ποιήσας, ἐξέωσε. Ἡολλοὺς γὰρ ἐξαπιναίως ἐπιπεσὼν τῶν τε ἐν ἀρχαῖς ὄντων τῶν τε ἰδιωτῶν ἔφθειρεν, ὧν γε εἷς καὶ Θωμᾶς ὁ βέλτιστος ἦν...»* [5]. Φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀποστόλης προσεβλήθη ὑπὸ τῆς νόσου καὶ ἐσώθη, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ κατωτέρω χωρίου τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς : *«...καὶ ταῦτα παρ' ἐμὲ ἐς τὰ τελευταῖα φοιτήσας* (ὁ λοιμὸς) *... πέντε πρὸς δέκα ἡμέρας νόσῳ κακίστῃ καὶ θάνατον ἀπειλούσῃ γενναίως ἀπήντηκα»* [6].

11. Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ διαρκείας λοιμὸς πανώλους ἀναφέρεται ἐπίσης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1522 - 1525. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ὑπάρχει ἐνδιαφέρον ἐνθύμημα εἰς τὸν κώδ. Paris. gr. 938, f. 109^{v}, ἔνθα ἀναγινώσκομεν : *«τῷ αὐτῷ ἔτει (,αφκγ') καὶ τὸ παρελθὸν (;) ἐγίνετο λοιμικὴ νόσος παγκόσμιος κυρίως δὲ εἰς τὴν Κρήτην, εἰς τὴν Ῥόδον, εἰς τοὺς Κορφούς, εἰς τὴν*

1. Ἔνθ' ἀνωτ.

2. Fl. Cornelius, Creta Sacra, II, σ. 390.

3. Πρβλ. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τ. III, Ἡράκλειο 1953, σ. 68, σημ. 1, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

4. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 496. Πρβλ. ὡσαύτως Ἰ. Χαβάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 32.

5. Ἡ ἐπιστολὴ ἐκδίδεται παρὰ Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique, t. II, Paris 1885, σ. 239.

6. Αὐτόθι.

Ζάκυνθον, εἰς τὴν Ἄρταν, εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐγένετο περί⟨σσεια⟩ καὶ εἰς τὸν Μορέαν σποράδην καὶ εἰς τὴν Ἀθήνα» [1]. Μικρὰ ἐνθύμησις ὑπάρχει ἐπίσης εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἄνδρου ὑπ' ἀριθ. 5, φ. 2α : *«1524 : ἔγινεν μέγα θανατικόν»* [2].

Περὶ τῆς ἰδίας ἐπιδημίας παρέχει ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν ὁ Ἐνετὸς σύμβουλος Ζαχαρίας Σοράντσο εἰς σημείωσιν τῆς σ. 236 τῆς Descrizione dell'Isola di Creta (Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, σειρὰ 363, ἀριθ. κατατ. 7873 : *«1522 adi 10 Zener. Vene il contagio grande nel regno di Candia prima si scopri nella città et morivano al giorno anime 150 et più et morsero in tutto anime 1400 da Zener fin tutto Luglio et poi si prese nelli casali grandemente, che non sia et visto da già 70 anni passati. 1524 il mese Luglio die 5 morse il servo di Dio Andrea il prete detto papa del Castel nuovo. Io Zacharia Soranzo consiglier sicome liberai. 1522 adi 7 Zener»* [3]. Ἐκ τῆς χρονολογίας τοῦ Σοράντσο συμπεραίνομεν ὅτι ἡ πανώλης ἐνεφανίσθη λήγοντος τοῦ 1521. Πάντως δὲν φαίνεται ὀρθὴ ἡ πληροφορία, ὅτι πανώλης δὲν εἶχε παρουσιασθῆ ἐν Κρήτῃ ἀπὸ 70 ἐτῶν. Προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν πανώλη τοῦ ἔτους 1465. Ἀλλ' ἡ πληροφορία, καθ' ἣν ἀπέθνησκον 150 ἄνθρωποι ἡμερησίως, δὲν φαίνεται ὑπερβολή. Ὁ Fl. Cornelius ἀναβιβάζει τὰ θύματα τοῦ λοιμοῦ ἐκείνου εἰς 26.000 ψυχάς : «Anno 1521. Marcus Minius, qui extremo sui regiminis tempore universam Cretae Insulam doluit ita fame et peste vexatam, ut ad sex et viginti millia hominum utroque flagello consumpta perierint» [4].

12. Μεγάλης ἐντάσεως ἐπιδημία πανώλους ἐμφανίζεται ἐν ἔτει 1571. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς ἔχομεν πληροφορίας ἔκ τινος ἐνεκδότου εἰσέτι ποιήματος ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς Κύπρου. Ἰδοὺ οἱ σχετικοὶ πρὸς τὸν λοιμὸν τοῦτον στίχοι :

1. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά (= Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου), Ἀθῆναι 1932, τ. Α', σ. 52.

2. Πρβλ. Λάμπρον, αὐτόθι, σ. 68. Ὡσαύτως τοῦ αὐτοῦ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἄνδρου, Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ Γ', 1899, σσ. 99 - 100. Ὁ κῶδιξ περιέχων τὸν Νομοκάνονα Μανουὴλ Μαλαξοῦ ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου (Ρεθύμνης καὶ) Αὐλοποτάμου Γεδεὼν ἐν ἔτει 1716. Ὁ Λάμπρος ἐν τέλει τῆς περιγραφῆς σημειοῖ : «Ἐγράφησαν δὲ τὰ χρονικὰ ταῦτα σημειώματα... χειρὶ τοῦ ἀνορθογράφου ἐπισκόπου τοῦ ἐν Κρήτῃ Αὐλοποτάμου Γεδεὼν τοῦ καὶ τὸν νομοκάνονα γράψαντος».

3. Πρβλ. Σπ. Θεοτόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, Ἑλληνικὰ Γ', 1930, σ. 377. Ὡσαύτως Στεργ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τ. ΙΙΙ, σ. 72, σημ. 1.

4. Ἔνθ' ἀνωτ., τ. ΙΙ, σ. 423. Πρβλ. ὡσαύτως Σπ. Ζαμπελίου - Κ. Κριτοβουλίδου, Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰ. Δ. Κονδυλάκη, ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 233.

Καὶ ἀρρώστησ' ὅλος ὁ λαὸς κι οἱ ἄρχοντες ἐκεῖνοι
σχεδὸν ὅτι ἐκινδύνευσε κανεὶς μὴν ἀπομείνῃ.
Τόσον πολλοὶ ἀπεθένασι, ποὺ κἂν δὲν τοὺς ἐχῶναν,
πρᾶγμα ποὺ δὲν ἐγίνηκε ποτὲ εἰς τὸν αἰῶνα.
Ὡσὰν τὸ λὲν δὲν ἔφθανεν ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο
τὸν θάνατον ἐτρόμαξαν ἐκεῖνον τὸν μεγάλον
Παπᾶς καὶ δὲν τοὺς ἔφθανε κἂν νὰ τοὺς κοινωνήσῃ
καὶ ὅποιος ἀρρώστ' ἀδύνατον ἦτον διὰ νὰ γλύσῃ.
Κοντολογιὰ ἐγίνηκε μεγάλη καταδίκη
ὁ Χάρος ἐβουλήθηκε τινὰ νὰ μὴν ἀφήκῃ.
. . . . . .
Ὅτι δὲν ἀπεθένασι σαράντα τὴν ἡμέραν,
ἀμὴ καθ' ὥραν ἔβγαιναν τριάντα μὲ τ(ὴν) τσιβιέραν.
Τόσον ἦτον ὁ θάνατος, ὅτι ἐθανάτωσέ τους
κι ἐκείνη ἡ θεϊκὴ ὀργὴ σὲ σύγχυσ' ἔβαλέ τους . . .[1].

Ἐπειδὴ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος λοιμὸς δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός, ὁ παρουσιάσας τὸ ποίημα Ἀρχιμ. Θ. Τζεδάκης ὑπέθεσεν ὅτι πρόκειται ἴσως «περὶ λοιμοῦ ἐν τοῖς πολεμικοῖς μόνον πλοίοις ἐντετοπισμένου»[2]. Ἀλλὰ τὸ ποίημα ὁμιλεῖ περὶ γενικῆς ἐπιδημίας καὶ μάλιστα λίαν θανατηφόρου.

13. Ἡ μεγαλυτέρα, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ἐπιδημία πανώλους ἐν Κρήτῃ ἐνέσκηψε τὸ 1592 καὶ διήρκεσε μετὰ διαλειμμάτων, μέχρι τοῦ 1595. Περὶ τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἔχομεν λίαν ἐνδιαφέρον ἐνθύμημα ἐκ κώδικος τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς τῶν Ἀπεζανῶν. Ὁ κῶδιξ ἀποκείμενος ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Σχολείῳ Σκοπέλου ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἀφορῶν εἰς τὸ χρονικὸν τῆς πανώλους τμῆμα (φφ. 417α - 418α) ὑπὸ Σπ. Λάμπρου κατ' ἀντιγραφὴν Ν. Γεωργάρα[3]. Ἐπειδὴ τὸ χρονικὸν τοῦτο παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον παρατίθεται αὐτούσιον :

«(φ. 417α) *Εἰς τοὺς ,αφ῾ηβ', χρόνος κατηραμένος, ἐγένετο μεγάλον θανατικόν, ἀπὸ πανόκλα καὶ ἀπὸ καρμπά, πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἐφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κρήτην* (ἐν τῇ ὥρᾳ : *ἀπέθανε πλῆθος πολύ*). *Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονε εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς καμπήσια χωρία. Τὰ Χανία καὶ τὸ Ῥέθεμνος ἔμειναν ἄγευ-*

1. Τὸ ποίημα τοῦτο σῳζόμενον εἰς ἄγνωστον Σιναϊτικὸν κώδικα κατεγράφη καὶ παρουσιάσθη εἰς τὰ κύρια αὐτοῦ μέρη ὡς ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμ. Θεοδ. Τζεδάκη, Ἡ Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ποιήματι περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κύπρου, Πεπρ. Α' Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, Κρητ. Χρον. ΝΕ' - ΙΣ', 1961 - 1962, II, σσ. 156 - 173 (ἐν σσ. 165 - 166).

2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 165, σημ. 43.

3. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, σσ. 11 - 17. Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν λοιμόν, ἐν σσ. 14 - 16. Τὸ κείμενον τοῦ χρονικοῦ καὶ παρὰ Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα, III, σ. 65, σημ. 1.

στα τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκράτει ὁ θάνατος οὗτος ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαρτίου, ὁποῦ ἦτον τότε ἡ λαμπροφόρος ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰς κς' τοῦ Μαρτίου, καὶ ἔστρεψεν ἡ χαρά μας εἰς μέγα πένθος· διὸ ὁ θάνατος ἤρχισε ἀπὸ τῆς κ' τοῦ Μαρτίου ἕως ὅλον τὸν Ἰούλιον. Ἐποθέναση τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ περισσότεροι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀψάλτους καὶ ἀτίμως ὥσπερ τοὺς κύνας. Ἐποθένασι τότε καὶ ν' ἱερεῖς εἰς τὴν Χώραν. Εἶχε π(ολὺ) ἔξοδον ὁ ἀφέντες, διότι ἐτάγιζε τοὺς ἀρρώστους εἰς τὸ Ἀκρωτήριον. Ἔχασ(αν) πολλοὶ εἴ τι εἴχασι· διότι ἔμειναν τὰ σπίτια ἔρημα, καὶ ὅποι(ος) ἤθελεν ἔκλεπτεν ἀφόβως. Ταῦτα εἰσὶ τὰ γεννήματα τῆς ἁμαρτίας.

(φ. 417β) Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς ,αφηβ', ἀφ' οὗ ἔπαυσε λιγάκι τὸ θανατικὸν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, πάλιν δὲν ἔπανεν ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν χώραν, δέκα δώδεκα κορμία τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολύς. Εἰς τόσον φοβούμενοι οἱ ἀφέντες μήπως καὶ ἀνάψῃ πάλιν τὸ κακὸν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὴν Χώραν, ἐκλείσαν ταῖς πόρταις τῆς Χώρας, καὶ ἀπόξω δὲν ἔμβαινε τινὰς μέσα, μήτε τινὰς νὰ ἔβγῃ ὄξω. Ἐγένετο τὸ σφάλισμα τοῦτο ἀπὸ τὸν Νοέμβριον μῆνα ,αφηβ' ἕως ταῖς ιε' τοῦ Αὐγούστου ,αφηγ'. Τὸν φόρον εἴχασιν ἔξω εἰς τὴν πόρταν τοῦ Χριστοῦ τοῦ Φωτοδότη κεκλεισμένον μὲ τράβαις, νὰ παίρνουσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς Χώρας τὰ φαγία, νὰ μὴν ἐγγίζῃ τινὰς τῶν ἀνθρώπων ὁποῦ ἐστέκασιν ἔξω. Μέγα κακὸν τοῦτο καὶ πολλὴ ντισκομοντιτὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔξω καὶ τῶν ἔσω. Μὰ τὸν Λεῦγουστον μῆνα ,αφηγ' ἐγένετο ἡ ἐλευθερία καὶ ἠνοίγησαν αἱ πύλαι τῆς πόλεως. Ὅταν ἦσαν οἱ τῆς πόλεως ἄνθρωποι κεκλεισμένοι μέσα εἰς τὴν Χώραν, ἐπροστάξασιν οἱ ἀφέντες τὸν Νοέμβριον μῆνα, ὅτι ὅλοι νὰ εἶναι σεράδοι μέσα εἰς τὰ σπίτιαν τως καὶ νὰ μὴ σμίγῃ γείτονας τὸν γείτονα, ὡς ιβ' ἡμέραις, διὰ νὰ βάνουσιν ὅλοι τὰ ροῦχα τως ἀπάνω εἰς τὰ δώματα νὰ ξεσπουρώρουν. Διότι ἐλέγασι πῶς ἐκράτει ἀκόμη τὸ θανατικόν. Καὶ τοῦτο ἐγένετο τὸν Νοέμβριον μῆνα ,αφηβ' ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ μηνὸς τούτου. Καὶ ὅλοι κεκλεισμένοι τότε εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης δὲν ἦλθε τινάς. Μά τὴν ἀλήθειαν μεγάλη συμφορά. Τὸ ψυχικὸν ὁποῦ δίδοται κάθε χρόνον εἰς τὸ μοναστήρι μέσα, τότε ἐδόθη εἰς τοῖς γειτόνους (;). Καὶ μέγας θόρυβος εἰς τὸν λαὸν τὸν κεκλεισμένον δέκα μῆνας, ἕως ὅτου ἐδόθη ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἄνοιξις τῆς Χώρας, εἰς τὰς ιε' τοῦ Αὐγούστου ,αφηγ'. Ἀκρίβεια μεγάλη εἰς τοὺς τεχνίτας ὅλους, διότι ὀλίγοι ἔμειναν, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ πράγματα καὶ εἰς τὰ σηκώματα (;). Ἔχασαν πολλοὶ εἴ τι ἄρα καὶ εἶχον, διότι τὰ σπίτια ἔμειναν ἔρημα, πάντες ἔφευγον ἔξω εἰς τὰ σπήλαια καὶ εἰς τὰς ὀπὰς τῆς γῆς. Ἱερεῖς πολλοὶ ἀπέθανον, ἰατροί, ποβολάνοι, πολλοί, πλούσιοι καὶ πένητες, εἰς νούμερον ἕως τριάκοντα χιλιάδες καὶ κάλλιον. Οἱ ἄρχοντες ἔμειναν ἀθῶοι τοῦ κακοῦ τούτου, διότι ἔφυγον ἀπὸ τὴν Χώραν καὶ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ χωρία τως μὲ καλαῖς βιγίλαις νὰ μὴ σιμώσῃ τινὰς ἐκεῖ ὁποῦ εὑρίσκοντο. Τοῦτο τὸ κακὸν ἔλαβε καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπὸ καραμου(σ)αλίδες ὁποῦ ἦσαν εἰς τὴν Κρήτην, ὅταν ἤρχισε τὸ

κακόν. Ἀπέθανον καὶ εἰς τὴν Πόλιν πολὺς λαός. Εἴχαμεν μέγαν φόβον τότε, μανθάνοντας πῶς κάμνει ἀρμάδαν ὁ Τοῦρκος νὰ πολεμήσῃ τὴν Κρήτην τώρα ὁποῦ ὀλίγον λαὸν (εἶχεν), ὁ ὁποῖος ἀπέθανεν ἀπὸ τὴν πανόκλαν. Μὰ ὁ Θεὸς τετύφλωκεν αὐτὸν καὶ ἐρρύσθημεν ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ. Ταῦτα εἰσὶ τὰ γεννήματα τῆς ἁμαρτίας. Ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἦλθεν ἡ συμφορὰ αὕτη ἡ λίαν φοβερὰ εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἤρχισεν ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαρτίου ,αφ"ηβ' ἕως τὸν Ἰούλιον, ὁποῦ ἔκοπτε περίσσα, τριακόσιοι τὴν ἡμέραν καὶ περισσότεροι. Καὶ ἀπὸ τὸν Ἰούλιον τοῦ ,αφ"ηβ' ἔπαυσε λιγάκι ἀπὸ τὴν Χώραν, μὰ εἰς τὰ χωρία ἔκοπτε περίσσα, ὅταν ἐκλείσθησαν αἱ πύλαι τῆς Χώρας, καὶ ἐκράτει ἀκομὴ ὁ θάνατος καὶ μέσα καὶ ἔξω ἕως τὸν ἄλλον Ἰούλιον ,αφ"ηγ'. Καὶ τότε παντελῶς ἔπαυσεν ἡ συμφορὰ αὕτη. Καὶ εἰς τὰ ιε' τοῦ Λὺγούστου ,αφ"ηγ' ἐδόθη ἡ ἐλευθερία καὶ ἠνοίγησαν αἱ πύλαι τῆς πόλεως. Ἀλλὰ φοβηθῶμεν, ὦ Χριστιανοί, καὶ πανσώμεθα τῆς κακίας ἕκαστος, ἵνα μὴ χείρονα τούτων πάθωμεν, ὅπερ μὴ γένοιτο, Χριστὲ βασιλεῦ, ἀλλὰ νικησάτω τὸ ἄπειρον πέλαγος τῆς φιλανθρωπίας σου τὸ πλῆθος τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων.

(φ. 418α) *Πάλιν καὶ εἰς τοὺς ,αφ"ηδ' οὐκ ἔλειψεν ὁ θάνατος ὁ τοιοῦτος, μὰ ἔκοπτε συχνάκις, καὶ φόβος μέγας καὶ εἰς τὴν Χώραν καὶ εἰς τὰ χωρία, καὶ πάλιν ἐσείσθη ἡ πόλις καὶ ἡ μία πύλη τοῦ Παντοκράτορος ἠνοίγη, καὶ φόβος διὰ τὴν ἀρμάδαν τοῦ Τούρκου, καὶ εἰσῆλθον μέσα ὅλοι οἱ προβελεγιάδοι...».*

Τὸ χρονικὸν τοῦτο εἶναι πράγματι δραματικὸν ἐν τῇ ἁπλότητι καὶ ἀφελείᾳ του [1]. Τὰς πληροφορίας τοῦ χρονικοῦ τῆς Μονῆς τῶν Ἀπεζανῶν ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἐπαυξάνει ἐπισημότερον κείμενον, ἡ ἀναφορὰ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης Filippo Pasqualigo, τὴν ὁποίαν ἔχομεν εἰς λαμπρὰν ἔκδοσιν τοῦ γνωστοῦ ἐρευνητοῦ τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας Στεργίου Σπανάκη [2]. Μέγα τμῆμα τῆς πολλαπλῶς ἐνδιαφερούσης ταύτης ἀναφορᾶς καταλαμβάνει ἡ διεξοδικὴ ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν πανώλη τοῦ ἔτους 1592. Πληροφορούμεθα ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης, ὅτι ἡ νόσος ἔπληξε τὸν Χάνδακα καὶ ἑξήκοντα χωρία τῆς περιοχῆς. Τὴν νόσον μετέδωσε πλοῖον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως [3], προσαράξαν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος τὴν 28ην Ἰανουαρίου 1592. Ἐπὶ τοῦ πλοίου ἐνηργήθη ὁ κεκανονισμένος ἔλεγχος τῶν Προβλεπτῶν Ὑγείας καὶ τὰ πάντα εἶχον καλῶς. Ὀλίγας ἐν τούτοις ἡμέρας μετὰ ταῦτα ἀπέθανε ναύτης τις τοῦ πλοίου ἐκείνου ὀνόματι Λορέντζο [4]. Τὸ περιστατι-

1. Λογοτεχνικὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρονικοῦ τούτου ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Ἀγγελῆς, Τὸ χρονικὸ τῆς Μονῆς Ἀπεζανῶν, ἐφ. «Κήρυξ» Χανίων, 24 Φεβρουαρίου 1963 (ἀρ. φ. 5239), σ. 2.

2. Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. III (= Filippo Pasqualigo, Capitano di Candia et Proveditor della Canea, Relazione 1594 letta nell'Eccellentissimo Senato), Ἡράκλειο 1953, σσ. 64 - 114.

3. Αὐτόθι, σ. 67.

4. Αὐτόθι, σσ. 67 - 68.

κὸν δὲν ἐθορύβησε τοὺς Προβλεπτὰς Ὑγείας καὶ οὐδεὶς ὑπωψιάζετο τὴν φοβερὰν ἐπιδημίαν. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἡ ἐπιδημία ἐξεδηλώθη εἰς τὸ χωρίον Κατσαμπᾶ [1]. Εἰς τὸν Χάνδακα ἐξεδηλώθη τὴν Μεγάλην Τρίτην τοῦ ἔτους ἐκείνου (22 Μαρτίου) μὲ ὁμαδικὴν προσβολήν [2]. Ἀπὸ τοῦ Μαΐου ἡ νόσος προσέβαλε καὶ τὴν ὕπαιθρον χώραν πλήξασα 60 χωρία. Ἡ ἐπιδημία ἐμαίνετο ἐπὶ ἔτος καὶ πλέον, ὑπεχώρησε δὲ περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου 1593. Ὀλίγον ἀργότερον ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ἠπιωτέρα, θύματα ὅμως ὑπάρχουν μέχρι τοῦ 1595, ὁπότε ἡ νόσος ὑπεχώρησε πλήρως [3]. Ὁ Pasqualigo παρέχει πολυτίμους πληροφορίας καὶ ὡς πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἐπιδημίας καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα προστασίας τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνήργησε δὲ καὶ ἀπογραφὴν τῶν θυμάτων. Ἀπέθανον ἐντὸς τῆς πόλεως 8.600 (ἐπὶ συνόλου πληθυσμοῦ 16.000) καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον 5.308, ἤτοι ἐν συνόλῳ 13.908.

Ἡ φοβερὰ αὕτη πανώλης ἐδημιούργησεν ἐν Κρήτῃ καὶ ἄλλα προβλήματα, ὡς εἶναι τὸ τῆς δευτερογαμίας πολλῶν ἱερέων καὶ πρεσβυτίδων. Πράγματι, μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς νόσου, πολλοὶ πρεσβύτεροι καὶ πρεσβύτιδες χηρεύσαντες «ἀώρως» ἦλθον εἰς δεύτερον γάμον παρὰ τοὺς ἱεροὺς Κανόνας, δημιουργηθέντος οὕτω μεγάλου σκανδάλου παρὰ τῷ λαῷ καὶ κανονικοῦ ζητήματος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, πατριαρχεύοντος Ἱερεμίου Β΄ τοῦ ἐπονομαζομένου Τρανοῦ (1572 - 1579, 1580 - 1584, 1586 - 1595), συνεχώρησε τοὺς ἀτακτήσαντας «διὰ τὸ τῆς φύσεως ἀσθενές». Περὶ τοῦ γεγονότος τούτου πληροφορούμεθα ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἀπευθυνομένης «τοῖς ἐν Κάστρῳ τῆς Κρήτης» ὑπὸ χρονολογίαν 1596. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ὁ Πηγᾶς πληροφορεῖ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Χάνδακος περὶ τῆς Συνοδικῆς ἀποφάσεως καὶ ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς συγχωρήσεως : *«...Ὑμῖν δὲ τοῦτο δηλῶσαι βεβουλήμεθα τοῖσδε τοῖς γράμμασιν, οἷς τῷ τοῦ θανάτου κατακλυσμῷ σχεδὸν πανδήμῳ, τῆς παρὰ Θεοῦ ἐπενεχθείσης διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν δικαίας ὀργῆς, ἀναγκαία γέγονεν ἡ τῆς συγχωρήσεως ταύτης συγκατάβασις πολλῶν χηρείαν ὑποστάντων ἀώρως»* [4].

Δυστυχῶς ἡ πλήρης ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν ἐπιδημίαν ταύτην δὲν εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον παραμένει ἀνέκδοτος εἰσέτι ἡ «Historia della peste nel regno di Candia, 1592», ἀποκειμένη ἐν τῇ Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀριθ. σειρᾶς 657, κατατάξεως 7481, ΙΖ΄ αἰ.) [5].

---

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 70.
2. Αὐτόθι, σσ. 72 κέξ.
3. Αὐτόθι, σσ. 104 - 110.
4. Ἡ ἐπιστολὴ ἐξεδόθη ὑπὸ Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 30 - 32. Κακῶς ὁ ἐκδότης ἐν τῷ σχολίῳ τῆς σ. 32 χρονολογεῖ τὴν ἐν λόγῳ ἐπιδημίαν εἰς τὸ ἔτος 1588.
5. Πρβλ. Σπ. Μ. Θεοτόκη, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ

Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς τρομερᾶς ταύτης ἐπιδημίας, ἤτοι τὸ 1595, οἱ κάτοικοι τοῦ Χάνδακος ἔκτισαν ἐξ εἰσφορῶν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ρόκκου [1], προστάτου κατὰ τῆς πανώλους [2].

14. Πανώλης τοῦ 1611. Λοιμὸν πανώλους ἐν Κρήτῃ τὸ 1611 ἀναφέρει ὁ Ἀρ. Κούζης ἐν ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β, ἄγνωστον πόθεν ἀντλῶν. Ἐξ ὅσων ἠρεύνησα οὐδεμία μαρτυρία περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου εὑρέθη.

15. Νέα ἐπιδημία πανώλους ἐνέσκηψε τὸ 1630. Περὶ αὐτῆς ἀναφέρει ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Κρήτης Κονταρίνι εἰς τὴν ἐνώπιον τῆς Βενετικῆς Γερουσίας ἀναφοράν του : «Λόγῳ τῆς πανώλους τοῦ 1630 τὰ πλοῖα ἔπαυσαν νὰ ἔρχωνται εἰς μέγα διάστημα χρόνου καὶ μόνον ἐσχάτως καὶ ἀφοῦ εἰδοποιήσαμεν παντοῦ ἤρχισαν νὰ ἔρχωνται πάλιν» [3].

16. Πανώλης ἐν ἔτει 1646. Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον ἐνθύμημα εἰς τὸν Πατμικὸν κώδικα ΧΚΓ' (ιζ' αἰ.) : *«Εἰς τὸ ἄνοθεν ἔτος ἔπεσε μεγάλη πανούκλα εἰς τὴν Κρήτην καὶ ὕψε ἀπὸ τὴν μίαν μερὰν ἕως τὴν ἄλλην, τόσον ἐθέρισε τοὺς Τούρκους ὁσὰν Φράγκους καὶ Ῥομέους»* [4]. Ὡσαύτως ἐν αἰτήσει Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ὑπὸ χρονολογίαν 1661, πρὸς

Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, Ἑλληνικὰ Δ', 1931, σ. 187. Ὡσαύτως Στεργ. Σπανάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 65, σημ. 1.

1. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου βλ. G. Gerola, Monumenti veneti nell' Isola di Creta, t. II, σσ. 158 - 159. Ὡσαύτως Στ. Ξανθουδίδου, Χάνδαξ - Ἡράκλειον (ἐπιμέλεια καὶ συμπληρωματικαὶ σημειώσεις Στυλ. Ἀλεξίου), Ἡράκλειον 1964², σ. 60. Ἡ ἐκκλησία ὀκτάγωνος μετὰ τρούλλου ἔκειτο ὅπου νῦν τὸ μέγαρον τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης. Ἐκτίσθη τὸ 1595 καὶ ὄχι τὸ 1592, ὡς γράφει ὁ Ξανθουδίδης. Τὴν ὀρθὴν χρονολογίαν ὑποδεικνύει ὁ Στ. Σπανάκης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 96, σημ. 1.

2. Ὁ Ἅγιος Ρόκκος ἦτο Γάλλος εὐγενής. Προσκυνητὴς ἐν Ἰταλίᾳ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1295 - 1327 κατέστη διάσημος διὰ τὴν πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς πανώλους προσβεβλημένους μετ' αὐταπαρνήσεως βοήθειαν. Πρβλ. Στ. Σπανάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 96, σημ. 1, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία. Προστάτης κατὰ τῆς πανώλους παρ' ἡμῖν ὁ Ἅγιος Χαραλάμπης. Κατὰ τὸ συναξάριον τοῦ Ἁγίου (πρβλ. Ἀκολουθίαν τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, Ἐνετίησιν 1799, σ. 31) «ἐξαιρέτως δὲ φυλάσσει ἀμολύντους καὶ ἀνεπηρεάστους ἀπὸ τὴν λοιμικὴν νόσον, ἤγουν ἀπὸ τὴν πανούκλαν ἐκείνους ὁποὺ μὲ πόθον καὶ πίστιν ἀδίστακτον φέρουν ταύτην τὴν ἁγίαν κάραν...». Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ ὡσαύτως ὁ ἅγιος «ἀπεικονίζεται πατῶν ὑπὸ τοὺς πόδας του τὴν νόσον, ἐν σχήματι εἰδεχθοῦς γυναίου, καπνοὺς ἐξερευγομένου ἐκ τοῦ στόματος». Πρβλ. Ν. Πολίτου, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ΔΙΕΕ Α', 1883, σ. 22. Πρβλ. καὶ Γ. Α. Μέγα, Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Ἀθῆναι 1957, σσ. 89 - 90. Κατὰ Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 22, ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἰδίως ἐν Λαρίσῃ ἀποδίδεται θαυματουργικὴ δύναμις κατὰ τῆς πανώλους καὶ εἰς τὸν τοπικὸν ἅγιον Βησσαρίωνα, ὅστις, κατὰ τὸ συναξάριον : «πολλάκις ἐφάνη διώκων τὴν δυσώνυμον πανούκλαν, φανεῖσαν μὲ ἀλλοκότους μορφάς».

3. Πρβλ. Ν. Ζουδιανοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 279. Καὶ Ἐγκυκλ. «Πάπυρος - Λαρούς», τ. 8, σ. 976γ. Ὁ Κονταρίνι ἐγκατέλιπε τὴν Κρήτην τὸ 1636.

4. Πρβλ. Ἰω. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 1890, σ. 252. Καὶ Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, σ. 94.

παραχώρησιν εἰς αὐτὸν διαθεσίμου μονῆς δημοσίου δικαίου ἐν Κερκύρᾳ, ἀναγινώσκομεν : «Εἶτα κατὰ τὰς κρισίμους στιγμὰς τῆς πανώλους ἐβοήθησα εἰς τὴν περίθαλψιν καὶ ἐπαγρύπνησιν δύο ἐνοριῶν, ἔνθα παρημέλησα, μὲ προφανεῖς ἀκόμη κινδύνους διὰ τὸν ἑαυτόν μου, πᾶσαν ἄνεσιν» [1]. Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἐκδοὺς τὸ ἔγγραφον Κ. Δ. Μέρτζιος, πρόκειται περὶ τῆς ἐνσκηψάσης μετὰ τὸ 1645 πανώλους, ὅτε ὁ Γεράσιμος Βλάχος περιεφέρετο εἰς τὰς ἐνορίας τῶν ἐκκλησιῶν του Παναγιᾶς (Panathia ἐν τῷ ἀπογράφῳ) καὶ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παλαιοῦ, περιθάλπων τοὺς προσβληθέντας [2].

17. Διαρκούσης τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ἐξεδηλώθη καὶ πάλιν φοβερὰ ἐπιδημία πανώλους (1655). Περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου ἔχομεν ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς μαρτυρίας. Ἐν τῇ ὑπὸ χρονολογίαν 2 Σεπτεμβρίου 1669 ἀπαντήσει τοῦ Ἐνετοῦ Ἀρχιστρατήγου τῆς Κρήτης Φραγκίσκου Μοροζίνη, εἰς διάφορα αἰτήματα τῶν τιμαριούχων Κρήτης ἐν ὄψει τῆς παραδόσεως τοῦ Χάνδακος εἰς τοὺς Τούρκους ἀναγινώσκομεν : «Ἡμεῖς Φραγκῖσκος Μορεζίνης ὑπὸ τῆς ἡγεμονίας τῆς Βενετίας (διορισθεὶς) Ἀρχιστράτηγος. Τὸ πιστότατον Κοινὸν καὶ ὁ Λαὸς τῆς πόλεως ταύτης ἔδωσαν, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ μακροῦ, κοπιώδους, πείσμονος καὶ αἱματηροῦ πολέμου, τὴν πλέον πειστικὴν ἀπόδειξιν σταθερότητος καὶ ἀφοσιώσεως, ἐξοδεύοντες τὰ ἀγαθά των, ὑποβαλλόμενοι εἰς καταστροφὰς ἀνεπανορθώτους πανώλους καὶ λοιμοῦ, πάθη τὰ ὁποῖα ἔδειξαν εἰς τοὺς ἰδίους καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους πόσα τοὺς ὀφείλονται...» [3]. Λιμὸς ἐν Κρήτῃ εἶναι μεμερτυρημένος περὶ τὸ 1655 [4], τοῦτον δὲ παρακολουθεῖ καὶ ἐπιδημία πανώλους.

Περὶ τῆς πανώλους ταύτης ἔχομεν καὶ τὰς ἀκολούθους φιλολογικὰς μαρτυρίας : Εἰς παρακλητικὸν κανόνα εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὸν Ἀπανωσήφην, συντεθειμένον περὶ τὸ 1655 γίνεται λόγος περὶ βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς καὶ λοιμικῆς νόσου καὶ παρακαλεῖται ὁ ἅγιος ὡς *«τῆς πανώλους ὀξὺς ὀλοθρευτὴς καὶ διώκτης»* (ᾠδὴ γ', 2), ὅπως λυτρώσηται τὴν νῆσον ἐκ

---

1. Πρβλ. Κ. Δ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, Κρητ. Χρον. Β', 1948, σ. 286.

2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 289.

3. Πρβλ. Σ ο φ ί α ς Ἀ ν τ ω ν ι ά δ η, Οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν πόλεων τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου 1645 - 1669, Θησαυρίσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν 4, 1967, σσ. 38 - 52, ἐν σ. 47. Καὶ E. G e r l a n d, Histoire de la Noblesse Crétoise au moyen âge, Paris 1907 σ. 158. Ὡσαύτως Γ. Α. Σ ή φ α κ α, Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος κατὰ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ ἐνετικοῦ πεζικοῦ Chiron Marquis de Ville, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν Α', 1938, σ. 255.

4. Πρβλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἐνθύμημα περὶ πείνης τοῦ 1655, περ. «Κρητικά», τ. Α', σ. 16.

τῶν κρισίμων τούτων περιστάσεων [1]. Κατὰ τὸν λοιμὸν τοῦτον ἠρημώθη καὶ ἐξηφανίσθη τὸ ἐγγὺς τῆς μονῆς Ἀπανωσήφη χωρίον Ἀγαλαντές [2].

Ἄλλη σύγχρονος φιλολογικὴ μαρτυρία περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου εὑρηται ἐν τῷ μακρῷ ποιήματι τοῦ Κρητὸς ἰατροῦ καὶ φιλολόγου Ἀθανασίου Σκληροῦ (1580 - 1664), ἐν ᾧ ἐξιστορεῖ τὰ δεινὰ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τὸν τίτλον : *«Ἀθανασίου τοῦ ἐκ Πικρίδων Ἰατροῦ, Θρῆνος εἰς τὴν ἑαυτοῦ Κρητομήτορα πάτρην τῆς ἁπάσης νήσου καταστροφῆς ἕνεκεν»* [3]. Ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ ἀναγινώσκομεν :

Μὴ παντελῶς ὄλωμαι ἐν λοιμοῦ φθόρῳ·
Οὐ γὰρ μόνη ἦν δῆρις ἡ θλίβουσά με,
Ἀλλὰ ξυνῆπτο λοιμικῇ ὀλεθρίῳ . . .

(Θ, 115 - 117) [4].

Ἡ νόσος φαίνεται ὅτι διαρκεῖ μέχρι τοῦ 1661. Ὁ Ἀρ. Κούζης σημειοῖ : «Ἡ νόσος ἐπιδημεῖ ἐν Κορίνθῳ, Χίῳ καὶ Κρήτῃ» [5].

18. Πανώλης τοῦ 1678. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς ὁμιλεῖ αὐτόγραφος μακρὰ ἐπιστολὴ τοῦ προηγουμένου τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Μονῆς Διονυσίου Χαραλάμπους, ὑπὸ χρονολογίαν ,αχοη΄ Ἀπριλίου ζ΄ (= 7 Ἀπριλίου 1678). Ὁ ἐν λόγῳ προηγούμενος ἐστάλη ὑπὸ τῆς Μονῆς του εἰς Κρήτην, διὰ νὰ ἐπιτροπεύσῃ τὴν ἐν τῇ νήσῳ μονὴν τῆς Κυρᾶς Καβαλαρέας [6]. Ἡ ἐπιστολὴ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Β. Λαούρδα [7], περιέχει δὲ ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τῆς πανώλους τοῦ ἔτους 1678. Παραθέτω χαρακτηριστικά τινα ἀποσπάσματα : *«Πλὶν πατέρες ἅγιοι τή νὰ σᾶς γράφω τὴν κακοιζικιάν μου ὅπου μου ἔτυχε διατὴ καθὼς ἤλθαμεν ἰστὴν Πάρο μοῦ ἴπαν πὼς ἴ πανοῦκλα κόφτη πολλὰ κακὰ ἰς τὴν Κρίτη ὅπου δὲν εἶνε κανένας τόπος γερός, ἔτζι ἐγὼ βάνοντας ἰστὸ νοῦ μου πὼς ἂν σταθῶ ἰστὴν Σαντορίνη ἕναν δύο μήνας θέλει περάσει, καὶ ἐκεῖνο χερότερα ἄναφτε καὶ δὲν εὕρισκα καΐκι νὰ περάσω . . .»* [8]. Περαιτέρω ὁ ἐν λόγῳ προηγούμενος περιγράφει τὰς περιπετείας του ἐν τῇ

---

1. Πρβλ. Ἐμμ. Πετράκι, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀπανωσήφης, Κρητ. Χρον. Γ΄, 1956, σσ. 29 - 100, ἐν σσ. 56 - 57 (ὁ κανὼν ἐν σσ. 95 - 100).

2. Πρβλ. Πετράκιν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 56.

3. Ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, τ. Β΄, Ἀθήνησι 1867.

4. Ἔκδ. Σάθα, σ. 117. Πρβλ. καὶ τοὺς στίχους Γ΄ 188 - 189 (σ. 37) καὶ Ϛ΄ 312 - 314 (σ. 63).

5. Ἐν ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β.

6. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης βλ. Βασ. Λαούρδα, Κρητικὰ παλαιογραφικά, Κρητ. Χρον. Θ΄, 1955, σσ. 479 - 489. Ὡσαύτως Παναγ. Γ. Νικολοπούλου, Πρόσθετοι εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Καβαλλαρέας, Πεπρ. Β΄ Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Γ΄, ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 181 - 186.

7. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 484 - 487.

8. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 484 - 495.

νήσῳ καὶ τὸν φόβον τῆς πανώλους, παρέχει δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἐκ τῆς πανώλους ταύτης ἀπέθανον 78.000 : *«καὶ ἦνε ἰστὸ τευτέρη τοῦ πασᾶ γραμένοι ἄνθρωποι ἀποθαμένοι χιλιάδες ἑβδομήντα ὀκτὼ ἧς ὅλο τὸ ρένιον τῆς Κρίτης ἀπὸ δέκα χρονῶν καὶ ἀπάνο, ἰδὲ τὰ μικρὰ ἦνε ἄγραφα καὶ πάλαι ὀλημέρα ἀποθένουν, καὶ εἰς αὐτὸ δίνω εἴδησην τῆς πανοσιότης σας ὡς ἐγνωρίζετε καλίτερον ἂς γένῃ»* [1].

19. Πανώλης ἐν ἔτει 1718. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 5 κώδικα τῆς Μονῆς Ἁγίου Νικολάου, γραφέντα ἐν ἔτει 1718 διὰ χειρὸς Γεδεὼν ἐπισκόπου Αὐλοποτάμου [2] ὑπάρχει ἡ ἐνθύμησις (φ. 2α) : *«1718 — ἦλθε θανατικὸν Ἰουνίου 16»* [3]. Ὁμοία ἐνθύμησις ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν δευτέραν σελίδα τοῦ παραφύλλου τοῦ Δ΄ τόμου τοῦ βιβλίου : «Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ Ἐκ τοῦ ἐν Μόσχᾳ, ἀδείᾳ τῆς ἱερᾶς διαρκούσης Συνόδου πασῶν τῶν Ρωσιῶν, ἐκτυπωθέντος ἀρχαίου ἀλεξανδρινοῦ κώδικος. Μετατυπωθεῖσα ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ... «ΑΘΗΝΗΣΙ», ΤΥΠΟΙΣ Χ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ, Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αων΄», ἔνθα ἀναγινώσκομεν : *«1718 Ἰουνίου 4 ἦλθε καὶ ἡ πανώλης»* [4]. Ἡ πανώλης αὐτὴ ἠκολούθησε φοβερὸν σεισμὸν καὶ λοιμὸν καὶ εἶχε πάμπολλα θύματα [5].

20. Νέα ἐπιδημία ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1739 - 1740. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 20 κώδικα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου σσ. 54, 56 ἀναφέρονται θάνατοι ἐκ πανώλους κατὰ τὰ ἔτη Ἐγίρας 1152 - 1153 (= 1739 - 1740) [6].

21. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1759 - 1761 ἀναφέρεται νέα ἐπιδημία πανώλους. Ἡ νόσος ἐπιδημεῖ ἐν Ἀθήναις, Κύπρῳ καὶ Κρήτῃ [7]. Ὁ κῶδιξ τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθ. 9 (νέος) (ἀρ. μεταφρ. Ν. Σταυρινίδου 2722) παρέχει τὴν πληροφορίαν, ὅτι λόγῳ τῆς ἐνσκηψάσης κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα πανώλους αἱ ἐν τῷ Μ. Κάστρῳ συντεχνίαι, καὶ ἰδίᾳ ἡ τῶν ἀρτοποιῶν, ἐζήτησαν αὔξησιν τῶν ἀποδοχῶν τῶν ἐργατῶν.

22. Πανώλης ἐν ἔτει 1770. Περὶ τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἔπληξε κυρίως τὰ Χανιά, δὲν ἔχομεν, δυστυχῶς, ἐπισήμους πληροφορίας. Ποίημα

1. Ἴνθ' ἀνωτ., σ. 486.

2. Περὶ τούτου βλ. ἀνωτ., σ. 125, σημ. 2.

3. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἄνδρου, Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ Γ΄, 1899, σ. 100.

4. Πρβλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικὰ σημειώματα, Κρητ. Χρον. Ζ΄, 1953, σσ. 93 - 94. Τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Χανίων.

5. Πρβλ. Ἰ. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης 1931, σ. 98.

6. Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν ἐν Ἡρακλείῳ τουρκομαθῆ λόγιον Ν. Σταυρινίδην, μεταφραστὴν τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ θερμῶς.

7. Πρβλ. ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β.

δημοτικόν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν πανώλη τοῦ 1770 περιλαμβάνεται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Ἀρ. Κριάρη καὶ ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Ὁρίσετε Χανιά κι ἀποδεχτῆτε,
Ῥόδον ἀπού τὴν Πόλιν μυριστῆτε.
Δὲν εἶν' εὐτόνο ῥόδο νὰ μυρίζῃ,
Μόνο πανούκλα εἶναι καὶ θερίζει.
Δευτέρα μέρα βγῆκεν εἰς τὴ χώρα
Καὶ τέρμενο δὲν ἔδωκε μιὰν ὥρα.
Παίρνει Ῥωμηούς, Ὀβραίους καὶ ἀγάδες
Καὶ παίρνει καὶ δασκάλους καὶ χοτζάδες.
Καὶ παίρνει καὶ κοράσιαν ἀξιωμένα
Ἀπού δὲν τά 'χεν ἥλιος θωρεμένα.
Καὶ κάνει τὰ σοκάκια καὶ χορθιοῦσι,
Τὰ δόλια παραθύρια κι ἀραχνιοῦσι . . .[1].

23. 1793. Ὁ Ἀρ. Κούζης, ἄγνωστον πόθεν ἀντλῶν, ἀναφέρει ἐπιδημίαν πανώλους κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν Θράκῃ καὶ Κρήτῃ [2].

24. Ἐπιδημία πανώλους ἐν ἔτει 1796. Ὁ γνωστὸς περιηγητὴς G. A. Olivier ἀναφέρει, ὅτι τὴν ἐπιδημίαν μετέδωκεν εἰς Χανιὰ τουρκικὸν ἱστιοφόρον ἐν ἔτει 1796. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ νόσος διήρκεσε πλέον τῶν δύο ἐτῶν καὶ ἀπεδεκάτισε τὸν πληθυσμὸν ἐξαπλωθεῖσα εἰς ὁλόκληρον τὴν νῆσον [3].

25. Πανώλης ἐν Ἡρακλείῳ τὸ 1810. Ὁ Στ. Ξανθουδίδης ἀναφέρει ὅτι ἡ νόσος ἠκολούθησε τὸν φοβερὸν σεισμὸν τῆς 5 Φεβρουαρίου 1810 ἐν Ἡρακλείῳ. Ἡ ἔντασις τῆς ἐπιδημίας ὑπῆρξε τοιαύτη, «ὥστε ἐχορτάριασαν καὶ οἱ κεντρικώτεροι δρόμοι τῆς πόλεως» [4].

26. Ἀπὸ τοῦ 1817 - 1839 ἡ πανώλης ἐνδημεῖ σχεδὸν ἐν Κρήτῃ. Ὁ

1. Πρβλ. Ἀ ρ. Κ ρ ι ά ρ η, Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημωδῶν ᾀσμάτων . . ., ἐν Ἀθήναις 1920², σσ. 42 - 43.

2. Ἐν ΜΕΕ, τ. 19, σ. 557β.

3. Πρβλ. G. A. O l i v i e r, Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Persie . . ., t. I, A Paris, An 9 (— 1801), p. 422. Μετὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐπιδημίαν ἐκτίσθη ἐν Ἡρακλείῳ ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ἱερομονάχου Μελχισεδὲκ ΒΔ τοῦ δικλίτου ναοῦ τοῦ σιναϊτικοῦ μετοχίου τοῦ Χάνδακος παρεκκλήσιον πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους, προστάτου κατὰ τῆς πανώλους (1799). Πρβλ. Ἀρχιμ. Θ. Τ ζ ε δ ά κ η, Τρεῖς ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ ἐπιφανῶν τῆς Κρήτης ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, Πεπρ. Β΄ Διεθνοῦς Κρητολ. Συνεδρίου, τ. Δ΄, ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 439, σημ. 2. Ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἔγραψεν ὁ Ν ι κ. Ε. Ζ ε υ γ α δ ά κ η ς, Τὸ Σιναϊτικὸν παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους . . ., ἐφημ. «Κρητικὸς Κήρυξ», ἀρ. φ. 144 (11 Φεβρουαρίου 1942). Ὁ ναΐσκος κατεστράφη τὴν 23 Μαΐου 1941 βομβαρδισθεὶς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν· πρβλ. Θ. Τ ζ ε δ ά κ η ν, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Πρβλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σ. 92.

Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber ἐπισκεφθεὶς τὴν Κρήτην ἐν ἔτει 1817 ἀναφέρει πανωλεθρίαν ἐκ πανώλους εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἐπισκόπου Χανίων [1].

Ἡ νόσος ἐσημείωσεν ἔξαρσιν περὶ τὸ 1819 προσβαλοῦσα κυρίως τὸν Χάνδακα. Μνεία περὶ τῆς πανώλους ἐκείνης εὕρηται εἰς ἐπιστολὴν τῆς Ι. Μ. Βατοπεδίου «πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τοῦ Μεγάλου Κάστρου» ὑπὸ χρονολογίαν 30 Αὐγούστου 1829. Ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τῶν θυμάτων τοῦ θανατικοῦ ὑπῆρξαν καὶ Βατοπεδινοὶ μοναχοὶ ἀποσταλέντες εἰς Κρήτην : *«ἐπειδὴ ἡ μεγάλη περίστασις τοῦ Καιροῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐσυγχώρησε, καὶ ἐθανατώθησαν καθὼς καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ οἱ ἡμέτεροι συναδελφοὶ βατοπαιδινοὶ οἱ ἀποσταλέντες ἀπὸ τὸ μοναστήριον πρὸ ἐννέα ἤδη χρόνων εἰς τὴν πολιτείαν σας...»* [2]. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξαν καὶ δύο ἐπίσκοποι, ὁ Αὐλοποτάμου (Γεδεὼν) καὶ ὁ Διοπόλεως Καλλίνικος, ὡς ἀναγινώσκομεν ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου πρὸς τὸν Ν. Παπαδάκην ὑπὸ χρονολογίαν 6 Αὐγούστου 1900 : *«ὁ Διοπόλεως Καλλίνικος καὶ ὁ Αὐλοποτάμου ἦσαν πεθαμένοι μὲ πανώλην εἰς Μονὴν Ἀπεζανῶν πρότερον»* (δηλ. πρὸ τῶν σφαγῶν τοῦ 1821) [3].

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐν Κρήτῃ ἡ πανώλης μαίνεται ἐν τῇ νήσῳ, ἰδιαιτέρως δὲ πλήττει τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Ρέθυμνον. «Ἡ φοβερὰ αὐτὴ λοιμώδης νόσος (πανώλης) μετεφέρθη εἰς τὴν Κρήτην πρῶτον ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα, τὰ ὁποῖα ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆς ἔστειλεν εἰς βοήθειαν τῶν Τουρκικῶν φρουρῶν τῆς Κρήτης κατὰ Μάϊον τοῦ 1822. Ἔκτοτε μετεδόθη εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεγαλόνησον, ἀλλ' ἰδίως ἐνετοπίσθη εἰς τὸ Ρέθυμνον ὅπου ἐκαλλιεργήθη καὶ ἔλαβε τρομακτικὰς διαστάσεις» [4].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς V. Raulin ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοῦ 1821 καὶ μέχρι τοῦ 1839 ἡ πανώλης ἐνεφανίζετο κατ' ἐπανάληψιν, μόνιμον δ' ἑστίαν τῆς νόσου ἀπετέλει ὁ ναυλοχῶν εἰς τὸν λιμένα τῆς Σούδας αἰγυπτιακὸς στόλος [5].

1. Πρβλ. F. W. Sieber, Reise nach der Insel Kreta, t. I, Leipzig 1823, σ. 96, καὶ 198 - 199. Ὡσαύτως Ἰ. Μουρέλλος, μνημ. ἔργ., σ. 383.

2. Πρβλ. Εὐμ. Φανουράκη, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, Κρητ. Χρον. Ϛ', 1952, σ. 347 (ἀρ. 125). Περὶ τῆς αὐτῆς ἐπιδημίας βλ. καὶ Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σσ. 87 - 89 (καὶ σημ. 2).

3. Πρβλ. Μ. Γ. Παρλαμᾶ, Ἱστορικὰ καὶ βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Στεφ. Νικολαΐδου, Κρητ. Χρον. Γ', 1949, σσ. 292 - 350 (ἡ ἐπιστολὴ ἐν σσ. 348 - 350). Περὶ τοῦ Διοπόλεως Καλλινίκου ὑπάρχει καὶ ἡ ἄποψις, ὅτι ἐφονεύθη κατὰ τὰς βιαιοπραγίας τῶν Τούρκων ἐν τῷ Μεγάλῳ Κάστρῳ (Ἡρακλείῳ) τὴν 24ην Ἰουνίου 1821, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν Κρήτῃ. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύντομον διάγραμμα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Α' - Β', ΔΙΕΕ ΙΔ', 1959, σσ. 3 - 32, ἐν σ. 24.

4. Πρβλ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Τὸ πρῶτον Νοσοκομεῖον τῆς Ἐπαναστάσεως (1824), «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ» 1961, σ. 85.

5. Πρβλ. V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, t. I, Paris 1869, σσ. 202 - 203.

Εἶναι ἡ τελευταία φορὰ καθ' ἣν παρουσιάζεται ἐπιδημία πανώλους ἐν Κρήτῃ.

Κλείων τὴν μικρὰν αὐτὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου παραθέτω κατωτέρω ἀνέκδοτον εἰσέτι, ἐξ ὅσων γνωρίζω, δημώδες ποίημα περὶ τῆς πανώλους τοῦ 1825, τὸ ὁποῖον ἤκουσα εἰς τὸ χωρίον Κρουσῶνα Μαλεβιζίου :

Στὰ χίλια ὀκτακόσα εἰκοσπέντε
κακιὰ κι ἀμάχη πιάσανε οἱ ἀφέντες.
Ὁ Χάρος κι ἡ πανώγλα τὸ μαθαίνει
'ς τσὶ δέκα τοῦ Δικέμπρη κατεβαίνει.
Πανδήμως 'βάστα μῆλο καὶ μυρίζει
ὁ Χάρος κι ἡ πανώγλα καὶ θερίζει.
Πανδεῖ δὲν παίρνει γράδες, γεροντάδες,
μόν' παίρνει παλληκάρια καὶ κεράδες.
—Νὰ κάμω θέλω πόρτες ν' ἀραχνιάσουν,
πόρτες καὶ παραθύρια νὰ τὰ βάψουν.
Νὰ κάμω θέλω μάνες νὰ βαφοῦνε,
ὁλόμαυρα νὰ βάψουν νὰ φοροῦνε.
'Επῆρε Ρωμιοπούλες στολισμένες
ποὺ λάμπανε στὸν ἥλιο οἱ καημένες.
— Μισσεύω, χωριατάκια μου, κι ἂν ζῆτε
στὸν ξαναγυρισμό μου δὰ μὲ δῆτε.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΕΥΣΤ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ